

In oorlog met kerk

Godsdienstoorlogen in het Heilige Roomse Rijk

Daan van Leeuwen is
redacteur van Kleio.

Keizer Karel V bij de Slag bij Muhlberg (1547),
portret van Titiaan, 1548. Prado, Madrid.
Rechterpagina: Keizer Karel V (1500-1558), buste van Leoni,
1555. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

en keizer

Het Heilige Roomse Rijk werd in de zestiende eeuw geplaagd door maatschappelijke en politieke instabiliteit. Toen individuele denkers als Luther en Zwingli kritiek uitten op de katholieke kerk bleken dit dé ingrediënten voor religieus gemotiveerde opstanden en oorlogen. Hierin nam een protestantse minderheid het op tegen het autoritaire gezag van de katholieke keizer. Hoe raakten burggraven, burgers en boeren in oorlog met kerk en keizer?

Deus vult' ('God wil het') zou er geroepen zijn als reactie op de oproep tot een kruistocht van Urbanus II. Het zou de leus worden van een reeks gewelddadige ondernemingen tegen vijanden van het christelijke geloof in de hoge middeleeuwen. Christenen zouden naar aanleiding van de oproep hun wapens vele malen oppakken om de dreiging van buitenaf het hoofd te bieden. In de late middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne tijd kwamen er echter nieuwe oproepen de wapens op te pakken en de vijanden van het geloof te bestrijden. Ditmaal waren het strenggelovigen binnen het christendom die afvallig waren geworden en een eigen pad bewandelden: lieden die protesteerden tegen de moederkerk, waarop de vorsten reageerden met onderdrukking en inquisitie. Op grotere schaal ontstonden er uit deze religieuze opstanden zelfs een aantal godsdienstoorlogen.

Protestbewegingen

Veel historici zien deze religieuze conflicten vooral als gevolg van de opkomst van religieuze splinterbewegingen die zich afscheidden van de moederkerk aan het begin van de vroegmoderne tijd. Ze laten dit schisma meestal beginnen bij de publicatie van de *Disputatio*, de vijftiennegentig stellingen van Maarten Luther waarin hij opriep de roomse kerk te hervormen en terug te gaan naar de basis: het evangelie. Toch waren er tegen het einde van de middeleeuwen meer individuele denkers die, al vóór Luther, openlijk kritiek hadden op de kerk. Neem bijvoorbeeld Geert Groote (1340-1384) en zijn moderne devotie, of Johannes Hus (1369-1415) en de hussieten. ▶

Hus ontketende door zijn dood onbewust een opstand tegen de toen regerende keizer Sigismund van Luxemburg (1368-1437). De 'protestantse theologie' van Hus en de volharding van zijn aanhangers leidden tot maar liefst vijf kruistochten tegen deze religieuze groepering. Doel van de keizer was de autoriteit van de rooms-katholieke kerk in dit deel van het Heilige Roomse Rijk te herstellen. Deze Hussietenoorlogen (1419-1436) kunnen we zien als voorlopers van de godsdienstoorlogen in het Heilige Roomse Rijk waarin protestbewegingen het centrale religieuze gezag probeerden aan te tasten.

'Het volkse karakter van de Reformatie verdween en de Reformatieoorlogen na 1525 werden steeds meer een strijd van de adel'

Op dat moment was het Heilige Roomse Rijk slechts een lappendeken van (semi)zelfstandige staten die geregeerd werd door een keizer. Deze keizer werd door de belangrijkste edellieden en hoge geestelijken verkozen, maar door de zelfstandigheid van deze vorstendommen wist de keizer in de late middeleeuwen geen stevige greep op de macht van zijn enorme rijk te krijgen.

Centralisatiepoging

Het keizerschap van het Heilige Roomse Rijk kwam na het huis Luxemburg in handen van de Habsburgers, die het tot ver in de achttiende eeuw zouden leiden. Na Albrecht II, Frederik III en Maximiliaan I kwam aan het begin van de

zestiende eeuw de negentienjarige Karel V op de troon. In een periode waarin het wereldlijke en het kerkelijke gezag onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, kwamen de negatieve uitlatingen van de theoloog Maarten Luther al snel onder zijn aandacht. Luther probeerde vanaf 1517 de kerk in samenspraak met geestelijke en wereldlijke autoriteiten van binnenuit te hervormen en had geen intentie een blijvende breuk te veroorzaken.

In 1519 kwam Karel V op de troon en als centraliserende gezagsdrager probeerde hij de groeiende aanhang van het lutheranisme in te perken en het katholicisme in het Heilige Roomse Rijk te handhaven. In 1521 daagde de keizer de reformator tijdens de Rijksdag van Worms uit zijn uitspraken te herroepen. Luther weigerde, waarop Karel hem vogelvrij verklaarde; ook vervolgde hij zijn pogingen de lutherse beweging in zijn rijk uit te bannen. Niet elke Duitse prins was het eens met Karels religieuze centralisatiepoging en om het gezag over hun eigen vorstendom niet kwijt te raken kozen sommigen Luthers kant. De koning van Saksen, Frederik III (1463-1525), kwam zelfs nog even in opstand tegen de keizer in de korte 'Ridderoorlog' (1523-1524) en gaf Luther jarenlang een veilig onderkomen aan zijn hof.

Boerenopstand

Met behulp van de drukpers en de zogeheten *Schwärmer* (zwerfpredikers) verspreidde de boodschap van Luther zich in de jaren twintig over Karels rijk waarmee de invloed van de reformator niet alleen in de hoven en in de steden, maar ook op het platteland merkbaar

Thomas Müntzer, de boerenprofeet, 1525. Afbeelding uit een Duits geschiedenisboek uit 1858. British Library.

werd. Vooral Luthers kritiek op de corrupte clerici en de uitbuiting door de katholieke kerk sprak boeren aan. Ook verwelkomden zij diens boodschap die vastgeroeste feodale en religieuze verhoudingen zou kunnen veranderen. Het was een periode waarin afhankelijkheid van de clerus en edellieden door renten en herendiensten nog aan de orde van de dag was. Een van de meest invloedrijke *Schwärmer*s was de radicale volgeling van Luther, Thomas Müntzer (1490-1525) die in het Zwarte Woud door zijn opruiende preken veel sympathie onder boeren verwierf en daarmee uiteindelijk een opstand initieerde. Dat Müntzer boeren opriep tot rebellie tegen vorsten en lokale heren is op zich opmerkelijk. Luther was immers een groot voorstander van de bestaande wereldlijke structuren en zag vorsten nog steeds als hoofd van de kerk. Onderdanen moesten hun vorst gehoorzamen, ook als de vorst zich slecht gedroeg. Müntzer brak met deze visie en riep op tot opstand tegen het gezag. Luther zou zich in het voorjaar van 1525 dan ook distantieëren van Müntzer.

In de herfst van 1524 was het aantal boerenrebellens in het Zwarte Woud opgelopen tot circa twaalfhonderd. Het gerucht van de boerenopstand verspreidde zich over het gebied ten noorden van de Alpen en het aantal rebellerende boeren nam zienderogen toe tot meer dan tienduizend in de daaropvolgende winter. In maart 1525 werden vanuit deze protestbeweging naar Luthers voorbeeld twaalf eisen opgetekend waarmee er meer vrijheid voor boeren kon worden verworven. Zo werd er onder andere bepaald dat de inwoners van de gemeente zelf een priester mochten aanwijzen en hem ook mochten afzetten als hij zich misdroeg. Een andere bepaling betrof meer economische vrijheid voor boeren, dat ze vrij mochten vissen en jagen en dat excessieve boetes en straffen moesten worden afgeschaft. Ondertussen begonnen de rebellerende boeren zich steeds meer te gedragen als een

leger. Weliswaar onervaren als militairen maar gedreven door de 'Twaalf artikelen' en bedreven in het produceren van wapens en verdedigingsmechanismes begonnen ze kastelen en kloosters te plunderen en steden te belegeren voor eigen gewin.

In april 1525 riep Karel V regionale feodale legers op om de opstand neer te slaan. Er waren op dat moment geen keizerlijke legers in dat gebied, omdat zij in Italië en in het Middellandse Zeegebied in gevecht waren met de Fransen en de Ottomanen. Het leger van Zwaben was het grootste leger binnen de rijksgrenzen en werd naar Thüringen gestuurd om (een deel van) het rebellenleger te verslaan. Het boerenleger bleek geen partij voor de ervaren legers van de prinsen. Het ontbrak het geïmproviseerde rebellenleger aan goede uitrusting, training en ervaring en de boerenopstand bloedde in de zomer van 1525 dood. Karel V deed vervolgens de overgebleven rebellen – die nog jarenlang zouden rondtrekken in bendes – in de ban. Met het neerslaan van deze opstand verslechterde de situatie van de boeren in het rijk verder en het zou nog eeuwen duren voordat een van de twaalf artikelen zou worden ingevoerd. Het volkse karakter van de Reformatie verdween en de Reformatieoorlogen na 1525 werden steeds meer een strijd van de adel. ▶

Kaart van de boerenopstand, 1524-1525. Huldrych Zwingli geportretteerd door Hans Asper, 1549.

Zwingli

Het bleef onrustig in het Heilige Roomse Rijk. Protestantse groeperingen kregen steeds meer aanhangers, zeker toen ook de Zwitserse reformator Huldrych Zwingli (1484-1531) op het toneel verscheen. Zwingli's oproep tot hervorming zorgde voor veel onrust binnen de kantons en leidde uiteindelijk tot de Eerste Kappeleroorlog (1529) en de Tweede Kappeleroorlog (1531). In deze oorlogen kwamen twee grote protestantse kantons tegenover vijf katholieke bergkantons te staan. De Tweede Kappeleroorlog werd sterk beïnvloed door wat Karel een jaar daarvoor in de Rijksdag had besproken.

*'Hij schreef aan zijn zus Maria van Hongarije:
"Als we nu niet ingrijpen,
dan zullen alle staten van Duitsland
het risico lopen te breken met het geloof"'*

In de Rijksdag van Augsburg (1530) werd een voorstel gedaan tot één christelijke waarheid te komen en een einde te maken aan de religieuze spanningen in het rijk. Wat op de achtergrond meespeelde was de dreiging van het Ottomaanse Rijk, ook een probleem van formaat dat opgelost moest worden. Het jaar daarvoor hadden de Turken Wenen belegerd, iets waarover de keizer behoorlijk ontstemd was. Binnenlandse perikelen kon de keizer er niet bij hebben. De Rijksdag kreeg echter een andere uitkomst dan waar Karel V op had gehoopt, men kwam tijdens het debat met de verschillende genodigde theologen namelijk niet tot overeenstemming. Keizer Karel besloot de Rijksdag daarop te ontbinden. Op keizerlijk advies werd vervolgens besloten dat de bepalingen van het Edict van Worms, opgesteld na het verhoor van Luther in 1521, werden verlengd

Rechts: Kaart van de Schmalkaldische Oorlogen. Onder: Het Schmalkaldisch Verbond met de zegels van alle ondertekenaars, 1536. Thürings staatsarchief.

en dat alle lutheranen en hun bezittingen terug moesten keren naar de katholieke parochies. Karel V begon tevens met het intensiveren van de protestantenvolgeningen, iets wat leidde tot onrust en spanning in het gehele rijk. Als reactie op het streven naar een staatsgodsdienst sloten zes lutherse rijksprinsen en tien vrije steden een militair bondgenootschap. Dit bondgenootschap werd afgekondigd in februari 1531 bij het stadje Schmalkalden en werd het Schmalkaldisch Verbond genoemd. Andere prinsen en steden vroegen in de periode erna toestemming toe te treden tot dit protestantse verbond en binnen vijftien jaar zouden de meeste protestantse gebieden binnen Karels rijk zijn toegetreden tot de alliantie. In deze vijftien jaar zocht Karel slechts sporadisch toenadering tot het protestantse verbond, steeds zonder succes. Sporadisch omdat de keizer kampte met andere problemen; de oorlogen met Frankrijk en de expansie van het Ottomaanse Rijk richting Oostenrijk en Hongarije.

Veldtocht

Het Schmalkaldisch Verbond was intussen een militaire macht van betekenis geworden waar Karel V niet langer omheen kon. De alliantie provoceerde de keizer nooit, maar een bondgenootschap van protestantse adel en steden stond een belangrijk streven van Karel V in de weg: politieke en religieuze centralisatie. Toen in 1544 er een vredesbestand werd gesloten met aartsvijand

Frankrijk kreeg de vorst ademruimte om zich op zijn interne problemen te richten en ondernam hij een veldtocht tegen het verbond in de zomer van 1546. Hij schreef voorafgaand aan de strijd aan zijn jongere zus Maria van Hongarije (1505-1558): 'Als we nu niet ingrijpen, dan zullen alle staten van Duitsland het risico lopen te breken met het geloof. (...) Na het overwegen en het opnieuw overwegen, heb ik besloten de oorlog te verklaren aan Hessen en Saksen als verstoorders van de vrede tegen de graaf van Brunswijk en zijn gebieden. En hoewel dit excuus niet langer verhult dat dit een zaak is van religie, dient dit ook om de afvallige staten van elkaar te scheiden.'¹ De laatste zin is tekenend voor het beleid van de Habsburgse keizer, omdat de onderdrukking van de protestantse partijen hét politieke instrument werd voor zijn centralisatiestreven.

De keizerlijke troepen bestonden uit Duitsers, Spanjaarden en Italianen en werden gemobiliseerd om op gewelddadige wijze een einde te maken aan het protestantse verbond. De legers veroverden belangrijke Schmalkaldische steden langs de Donau; ook kwam het tot een treffen bij de stad Mühlberg (1547) met de overige protestantse legers van het verbond. Doordat de verschillende aanvoerders geen overeenstemming bereikten over de te voeren tactiek, kregen de keizerlijke legers het voor elkaar de linies te doorbreken en de Slag bij Mühlberg te winnen. De verloren slag betekende weliswaar het einde van het Schmalkaldisch Verbond, maar Karel V had hiermee nog geen einde gemaakt aan de haarden van protestants verzet binnen zijn rijk.

Cuius regio, eius religio

In 1548 ondernam Karel V opnieuw een poging de doelen van de Rijksdag van Augsburg te behalen. Hoewel hij een aantal concessies deed aan de protestanten, werden de bepalingen van de Rijksdag in de meeste protestantse vorstendommen niet geaccepteerd. Het leidde in 1552 zelfs tot een kortstondige heropleving van het Schmalkaldisch Verbond toen een aantal lutherse prinses tijdens de zogenaamde Vorstenopstand in verzet kwam tegen de Habsburgse keizer. Het aantal protestanten was in de jaren veertig en vijftig sterk gegroeid waardoor het eenheids- en staatsgodsdienststreven van Karel V steeds moeilijker te realiseren viel. Het waren intussen ook meer dan alleen lutheranen en aanhangers van Zwingli; ook het anabaptisme en het calvinisme verspreidden zich over het rijk, zij het in mindere mate. Nadat het Karel V in 1553 niet gelukt was de Duitse rijksprinses te overtuigen Filips II als zijn opvolger aan te wijzen riep hij zijn laatste Rijksdag uit om rust te krijgen in zijn rijk. Met de Vrede van Augsburg (1555) gaf de keizer toe aan de lutherse vorsten en accepteerde hij de wet *cuius regio, eius religio* ('wiens gebied, diens

gebed'), waarmee werd bepaald dat elke prins of elke vrije stad zelf het geloof in dat gebied mocht bepalen. Deze bepaling was slechts deels tolerant, de vorsten kregen namelijk alleen de keuze uit luthers of katholiek. Er was geen mogelijkheid een andere protestantse vorm te kiezen. Ook gold dat iedereen die binnen een dergelijk gebied woonde de religie van de prins of stad diende te accepteren of moest verhuizen, een ander (protestants) geloof aanhangen behoorde niet tot de mogelijkheden. Vanuit religieus oogpunt was de Vrede van Augsburg een overwinning voor de verschillende vorsten van het rijk. Vanuit politiek oogpunt was het een deceptie: het Heilige Roomse Rijk zou nog drie eeuwen versplinterd en politiek zwak blijven.

Keizer Karel zag de vrede als een persoonlijke nederlaag en besloot in het najaar van 1555 af te treden en de scepter over te dragen aan zijn zoon Filips II. Gefrustreerd en vermoeid van een halve eeuw onvoltooid streven naar eenheid en handhaving van het katholicisme trok hij zich terug in Spanje, waar hij in een paleis naast een klooster ging wonen en zijn laatste jaren als kluizenaar sleet. Hij overleed in 1558, mijmerend over hoe Europa in brand stond door toedoen van enkele individuen die het opnamen tegen de moederkerk. Was dit Gods wil? ■

¹ Geciteerd in: K. Repgen, 'What is a "Religious War"?' in: E.I. Kouri en T. Scott (ed.), *Politics and Society in Reformation Europe* (Londen 1987), p. 319. Eigen vertaling.

Vrede van Augsburg, 1555.

Literatuur

- P. Bickle**, *Die Revolution von 1525* (München 2004).
- K. DeVries**, 'Lucifer and his angels' in: *Medieval Warfare* (volume VI-6, 2017-1), p. 6-14.
- N. Housley**, *Religious warfare in Europe, 1400-1536* (Oxford 2002).
- D.H. Nexon**, *The struggle for power in Early Modern Europe* (Princeton 2009).
- K. Repgen**, 'What is a "Religious War"?' in: E.I. Kouri en T. Scott (ed.), *Politics and society in Reformation Europe* (Londen 1987), p. 311-328.
- E. Simon**, *The Reformation* (Aylesley 1975).